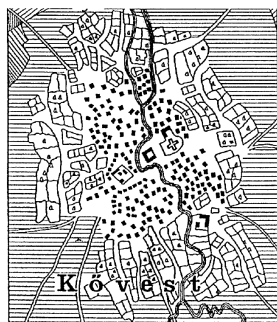

TELEPÜLÉSI SZÖVETTAN II.

A 2002/5. számunkban közöltük Meggyesi Tamás „Városépítés” címen készült kéziratából a települési szövetten témakör 1. fejezetét. Az írás a telekformák keletkezésével, a telek beépítésével foglalkozik. Jeleztük akkor, hogy további fejezeteket is szándékunkban áll közölni. Jelen számunkban ezen ígéretünknek teszünk eleget, a 2. és a 3. fejezet közzétételével. Javasoljuk kedves Olvasóinknak, hogy lapozzák fel korábbi számunkból a szerző fenti írását, hogy a „halmaz” és a „csoport” altémákról írottakat az 1. fejezetben leírtakra tudják építeni.

2.0 A halmaz

Telkek és épületek térbeli szerveződésének legősibb módja a *halmaz*. A halmaz általában homogén jellegű épített elemek *spontán térbeli sűrűsödése*. Az emberi település azonban sohasem „tervszerűtlen”, jöhet a tervszerűségnek fokozatai és változatai vannak. A tervszerűség megnyilvánulhat a topográfiai adottságokhoz való alkalmazkodásban, vagy az elemek valamilyen térbeli orientációjában is. A történeti jellegű halmazos települések általában *organikus növekedés* eredményei. A növekedésnek a halmaz esetében nyilvánvaló korlátai vannak: egy bizonyos nagyságrend felett már magasabb rendű tér-szervezési módszerekre van szükség. Ekkor a halmaz vagy csoportokra bomlik (1. a 3. fejezetet), vagy utcás-tömbös szerkezetet vesz fel (1. a 4. és 5. fejezetet).

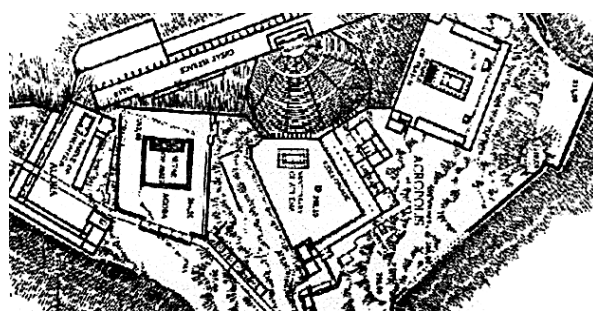
Balra: Mezőkövesd 1787-ben – rekonstrukció
Jobbra: Az égei-tengeri szigetvilág egyik görög falvának épületei a domboldalon egyidejűleg geomorf, ugyanakkor a kis templom felé orientált halmazos rendet vesznek fel.

A halmazosság legegyszerűbb esetben azt jelenti, hogy az épített elemek szabadon, minden kötöttség nélkül és egymástól függetlenül helyezkednek el egy adott területen, miközben a közlekedést semmi nem szabályozza. Ez lehetett a helyzet

az egykori kertés alföldi településekben, ahol a házak a palánkon belül eredetileg nem is voltak körülkerítve, és köztük szabadon lehetett járni. De a palánkon kívül körülkerített kertek is halmazosak voltak, megközelítésüket labirintikus közők tették lehetővé – mint ahogy ezt pl.

Jellegzetes orientális halmaz telek- és tömbrendszere.

A pergamoni akropolisz a geomorf halmazok jellegzetes példája. Az egyes építmények egymáshoz viszonyított helyzetét a meredek terephez való alkalmazkodás határozza meg.

Az afrikai sivatagi település az arab kasbah tipikus példája. Az ortogonálisan is rendezett halmazt az ismétlődő elemek és kapcsolatok intenzív sűrűsödése jellemzi.

Jellegzetes halmaztelepülés utólagosan kialakult utcahálózattal – részlet (Mikepércs, Hajdú-Bihar m.)

Ennek a németországi lakótelepnek az épületei az utcák és a térszín berendezése nélkül elárulják a beépítés halmazosságát.

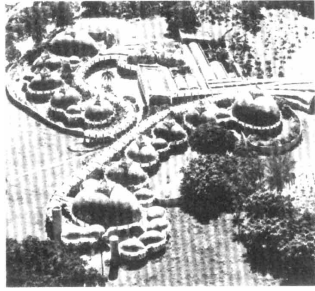

Ez az afrikai falu a halmazosságából a csoportokká rendeződés felé tartó átalakulás fázisát mutatja.

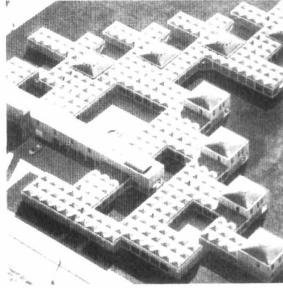
Mezőkövesd rekonstruált térképe mutatja. Sok középkori európai város magja is egykor hasonlóképpen nézhetett ki: az utcásodás csak egy későbbi fejlődés eredménye. A halmazos települések egy részébe a topográfiai adottságok visznek kényeszerű rendet: ezeket *geomorf halmazoknak* is lehet nevezni. Idetartoznak a hegyoldalra települt mediterrán falvak, amik feckszékfészekszerűen ülnek meg a terepet, vagy azok a települések, amik keskeny teraszokra épültek. Ezeknél a településeknél az intenzív beépítés az építésre alkalmassá tett terület minél jobb kihasználásával is összefügg. Más halmazoknál megfigyelhető, hogy elemei egy *centrális* helyzetben lévő, vagy centrális szerepet betöltő építmény felé *orientálódnak*. Ez utóbbi létesítményt *oriensnek* is nevezhetnénk: szerepét szakrális épület, városkapu, világi hatalmi központ, vagy piac tér is betöltheti. Sok esetben jellemző lehet az épületek *ortogonális orientációja* is. A mediterrán és sivatagi tájak halmazos településeinek épületei általában egy-egy apró belső pációra szerveződnek, így külső falaikkal zártan tudnak egymáshoz csatlakozni. Mindez arra utal, hogy a halmazosság nem nélkülözi a tudatosságot és a tervszerűség bizonyos elemeit. Sajátos halmaztípust képviselnek az iszlám világ és a távol-keleti kultúrák falvai és városai. Ezek jellegzetessége a zárt törzsi-nemzetségi társadalmi berendezkedés, a rendkívüli sűrűség, a védelmi szerepet is játszó labirintikus, zsákutcákban bővelkedő, sokszor az épületek lapos tetőit is igénybe vevő, csak az ott lakók által kiismerhető szűk közlekedési hálózat, valamint néhány apró tér a közösség legfontosabb intézményeivel. Legismertebb típusa az arab *kasbah*. Az ilyen típusú halmazok beépítését *szövetszerűnek* is mondják. A szövetszerű halmazok elemei szigorú szabályok szerint kapcsolódnak egymáshoz: a labirintikus jelleg nem zárja ki a közel egyforma és ismétlődő építmények, pációk, teraszok és közök kötésmintáinak állandóságát.

A tömeges lakásépítés hőskorában létrejött lakótelepek többségét – bár az épületek általában szigorú ortogonális rendben és egymástól viszonylag messze állnak – legalább analóg értelemben szintén halmaznak tekinthetnénk, jóllehet az előbbi képződmények végletes ellentétei: *anorganikus halmazok*. Ez a megjegyzés azokra a telepekre vonatkozik, ahol az épületek sem keretes, sem udvaros, sem tömbös, sem utcás rendet nem kívánnak követni. A sávházak és magasházak térbeli eloszlását különösen akkor érezzük halmazosnak, ha a térképen *csak* az épületeket ábrázoljuk: a rajz összefüggéstelen mozaikokat mutat. A gondolat kíséretet arra hívja fel a figyelmet, hogy a halmazosságban rejlő építészeti és hangulati értékek az épületek és a térelemek közti intenzív kapcsolatok meglétéhez és bizonyos sűrűséghez kötődnek. Ezért a lakótelepszerű beépítést inkább a halmazosság ellentétének, az egymással semmilyen kapcsolatban nem álló épületek üres halmazának tekinthetjük.

Elsősorban az *arab kasbahok* élménye termékenyítette meg a modern építészet 2. generációját, aminek képviselői a korábbi lakótelepek atomisztikus sivárságával a valódi tradicionális halmazok „*labirintikus világosságát*” állították szembe. Aldo van Eyck és a strukturalisták olyan együtteseket próbáltak létrehozni, amiben egyesíteni lehetett a kasbahok festői gazdagságát a modern technológia és higiéné követelményeivel. Ennek a törekvésnek a jegyében terjedtek el az alacsony szint-

**Iparművészeti iskola Ha-
vanna mellett (Ricardo
Porro, 1962), mint a hal-
mazosság építészeti
analógiája.**

**Aldo van Eyck amster-
dami árvaháza (1961) az
építészeti strukturaliz-
mus egyik első megnyil-
vánulása, egyben a hal-
mazosságban rejlő „labi-
rintikus világosság”**

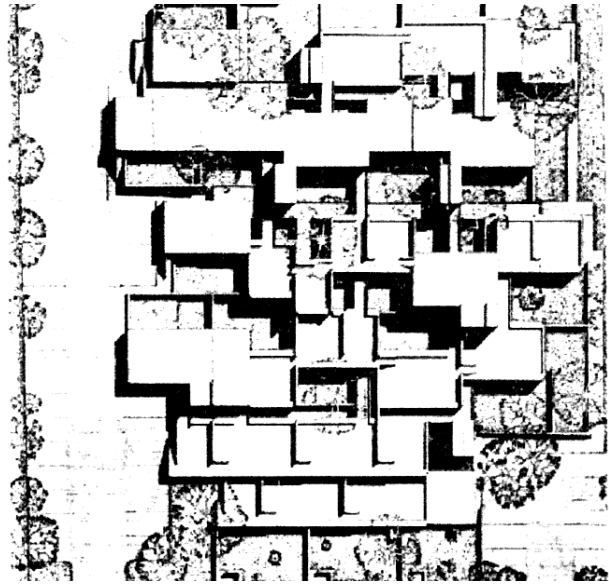
számú, de intenzív beépítésű lakóegyüttesek különböző típu-
sai: a szövet jellegű, „szőnyegszerű” beépítés, a terasz- és
dombház vagy az organikus megastruktúrák világa, aminek
prototópusát a montreali „Habitat 67” képviselte. A kasbah és
általában az organikus halmaz azóta is a jelenkori városépíté-
szet egyik nosztalgikus modellje, és a 60-as évek óta ihletője
a *strukturalista* törekvéseknek. Napjainkban a halmazosság a
káoszelmélet oldaláról kap új impulzust, ami nemcsak a termé-
szet organikus képződményeinek leírását teszi lehetővé (l.
a fraktál kategóriáját, ami az elágazásos utcarendszerben is-
merhet magára), hanem ihletője egy neomodernista beépíté-
si kultúrának is.

3.0 A csoport

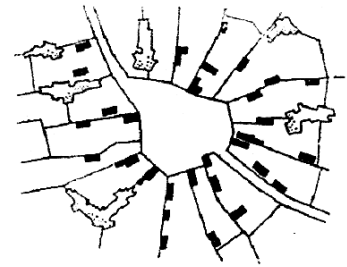
Telkek vagy épületek csoportosulásának többféle oka-háttér
is lehet. Az egyik magának a telken belül az egyes építmények
csoportos beépítése, a másik telkek vagy és épületek csoport-
tosulása. Megfigyelhető, hogy a halmazok növekedése is épü-
letes csoportok kialakulásához vezethet: *a csoportképződés a so-
kaságon belüli differenciálódás jele*. A csoport önálló telepü-
lési egységként is megjelenhet: ilyen csaknem minden, a vá-
rosból kiváló, abból kiköltöző funkcionális egység, mint ahogy
a tanya is egykor a városhoz kötődött, majd önálló, magános
településsé vált. A csoportban az építmények általában egy kö-
zös udvar köré szerveződnek. Az átriumház vagy a magyar ud-
varházas beépítés átmenet az épület és a csoport között: itt
a lakás helyiségei, illetve létesítményei szerveződnek az udvar
köré.

3.1 A csoportképződés történelmi típusai

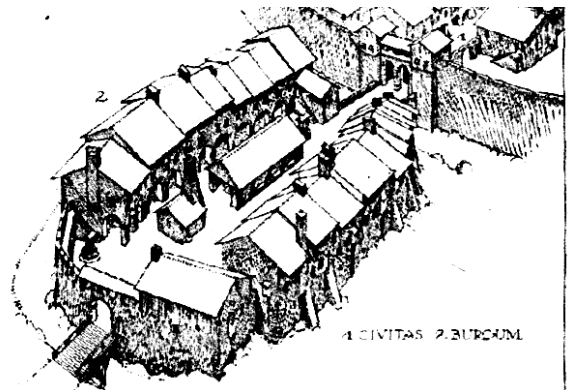
A csoport lényege az összetartozó, de korlátozott számú épít-
mények térbeli közelsége, amik között valamilyen eszmei, tár-
sadművi vagy/és funkcionális kapcsolat van. A csoportba szer-
veződés nemcsak az épületek, egy embercsoport vagy közös-
ség fizikai összetartozását, hanem egyfajta védettséget, sőt:
bensőségességet, meghittséget és otthonosságot is kifejezhet.
A csoport általában csak véges számú építményt foglal magá-
ban. Az elemek számának növelésével a csoport vagy több ki-
sebb egységre bomlik, vagy átalakul és más elvek szerint szer-

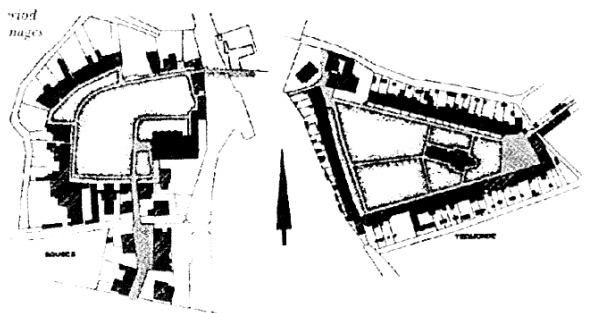
**Paul Rudolph diákszálló komplexuma
New Havenben, USA**

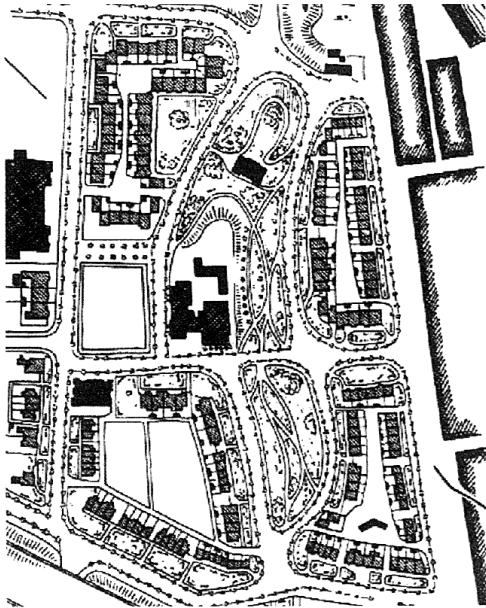
**Jellegzetes nyírségi
bokortanya**

**Római castrumhoz kapcsolódó, de attól szeparált
„burgum”, mint az önálló épületcsoport korai példája.**

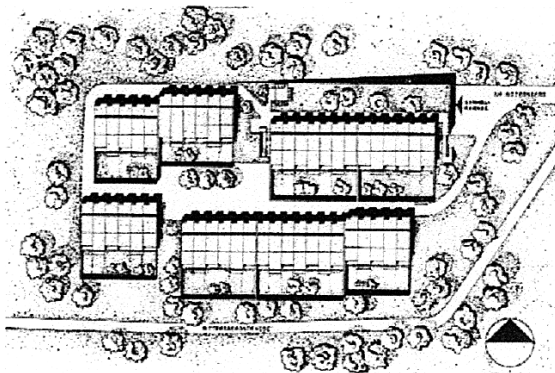
**Településen kívüli, vagy falvakhoz
csatlakozó holland beginák.**

Port Sunlight Liverpoolban, 1887-ből.
Az első 600 lakásos, udvarra szervezett épületcsoportokból álló munkáslakástelep.

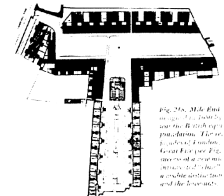
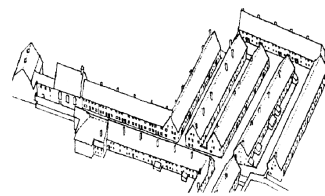
Oxford városkerületét egykori kolostorudvarokra szerveződő egyetemi épületcsoportok szövetszerű egymásmellettsége határozza meg.

Emeletes sorházas telep domboldalon: Ritterberg, Beurath, Düsseldorf. A csoportképzésnek itt is fontos eleme a belső udvar.

veződik újjá (halmaz, utca, tömb stb. lesz belőle). A csoport csaknem mindig elválnak környezetétől és igyekszik biztosítani elemeinek *kohézióját*. Ez a kohézió vagy a csoport területének lehatárolásában, vagy/és elemeinek *introvertált* jellegű csoportosulásában fejeződik ki.

A *tanya* vagy farm, mint családi gazdaságra szervezett épületegyüttes talán a csoport legősibb, ma is élő formája, ahol az építmények egyetlen telken belül helyezkednek el. A csoportképződés folyamatát jól példázzák a *bokortanyák*, ahol a telkek egy apró tér köré szerveződnek. Kalocsa környékén még léteznek ún. szálláshelyek, amik átmenetet képeznek a tanya, a halmaz és az utcás aprófaluk között. Építészeti szempontból kiemelkedő változatai az urbánus megjelenésű, emeletes épületekből álló toszkán tanyák, amik festői en ülik meg a lankás dombokat. Az egykori római városokban – főleg a határvidékeken – a bennszülött lakosokat élesen elkülönítették a katonáktól és a polgároktól. Az előbbi „*burgum*”-nak, az utóbbi „*civitas*”-nak számított. A *burgum* önálló, apró városrész volt a várkapu tövében, de a várfalon kívül. A középkori erődített kolostorváro-

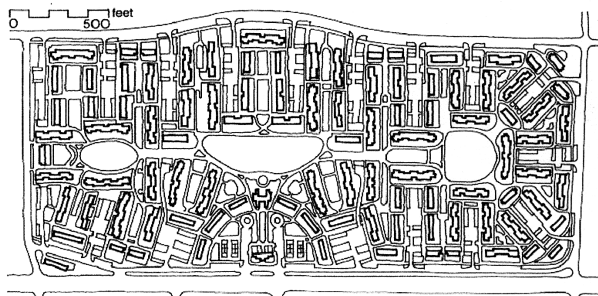
Az Augsburgi Fuggerei 1514-ből és a londoni Mile End Trinity Ground 1680-ból.

sokban is a várfalon kívülre telepítették a kereskedőket és a kézműveseket: ezek a telepek néha maguk is miniatűr kerített városokká váltak. Hasonló jellegű csoportot alkottak annak idején a középkori *várak* vagy *kolostorok*, ahol az egyes építmények általában egy-egy udvar köré szerveződtek. Előfordul, hogy a kolostorok csoportosan épülnek egymás mellé, és egy csaknem halmazos rendszerre emlékeztető települési szövetet hoznak létre. Ennek klasszikus példája Oxford. Iszlám kultúrkörben a valószínűleg szeldzsuk-török eredetű *küllüye* a szultán, de gyakran gazdag polgárok által alapított önálló, néhány épületből álló karitatív létesítmény volt, ami mecsetet, iskolát, konyhát, a nagyobbak hajléktalanoknak szálláshelyet és kórházat is tartalmaztak laza, néha ortogonális elrendezésben. Ma Isztambulban is látható néhány ilyen „*város a városban*”. Valószínűleg a küllüye intézménye volt hatással a holland, belga és északfrancia *beginák* alapítására. A *beginák* általában a várfalakon kívül, később azonban a városon belül telepített, többnyire belső udvaros elrendezésű épületcsoportjaiban eredetileg az elesett kereszties vitézek özvegyeit és árváit helyezték el, majd a városból száműzöttek és vándorok, a betegek, öregek és árvák találtak menhelyet, akiket koldusbarátok, valamint beginanővérek ápoltak. Vannak korai példái a városon belüli önálló egységet képező karitatív lakásépítési akcióknak is; köztük a legismertebbek az augsburgi *Fuggerei* (1514), vagy a Ch. Wren által tervezett londoni *Mile End Trinity Ground* (1680). Mindkettő a szociális lakásépítés kezdeteit képviseli, építészeti szempontból pedig belső utcákra és terekre orientálódó, zárt közösséget formálnak. Később az

ipari forradalmak legpiszkosabb és legzajosabb létesítményeinek – miként a mérgező anyagokkal foglalkozó középkori céheknek – ki kellett költözniük a városokból, és velük költöztek a hasonlóan lehangelő munkástelepek is.

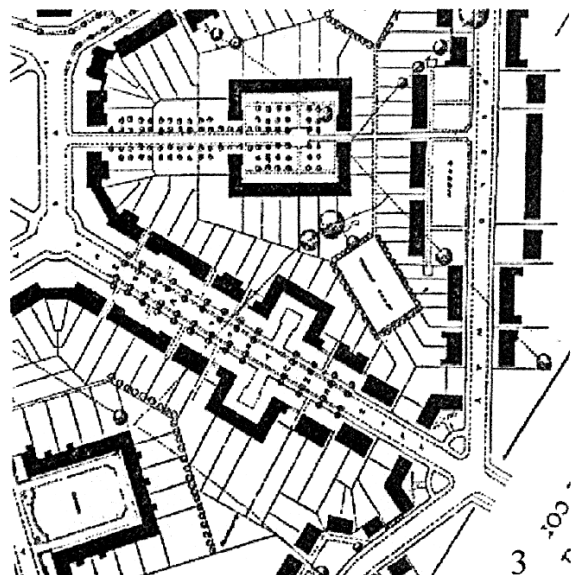
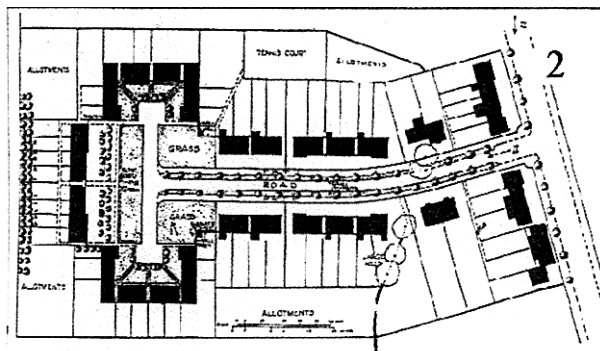
3.2 Az udvar és a Radburn-elv

A XIX. századi paternalista programok meghozták a csoport-koncepció valódi reneszánszát: *Port Sunlight* Liverpool permén az első *tervezett csoport közösség*, ami befelé orientált, egymásnak háttat fordító, *belső udvaros* tömbökből áll. *Port Sunlight* és még néhány hasonló telep szolgálhatott a korai kertvárosok tervezésének alapjául. Míg *Port Sunlight* városi modellt kívánt vidéki környezetbe ültetni, addig Raymond Unwin és követői az első kertvárosok építészetében inkább *rustális ideált* követték (Hamel Hampstead, Letchworth, Welwyn). Az első megépült kertvárosok udvarainak, *close*¹-jainak városépítészeti értéke a zsákutcára szervezett beépítés belső sarkainak zártsága. Az angol *close* sikere nemcsak a csoportelv alkalmazásának új lehetőségeire mutatott rá, hanem arra is, hogy a *privát* és a *közösségi zónák* közt létezhet egy közbelső kategória: a *csoportzóna* (mnásként *félprivát* vagy *félközösségi zóna*), ami a telepeülési környezet szemszerkezetét tovább differenciálhatja. A *close*, mint félprivát zóna tehát élesen elválik az *udvartól* vagy *kerttől*, mint *privát zónától*. A zsákutcákra szervezett apró vidéki házak csoportjaiból fejlődtek ki aztán a későbbi új városok, majd a tömeges lakásépítési területek ismételt mikro-környezeti egységei.

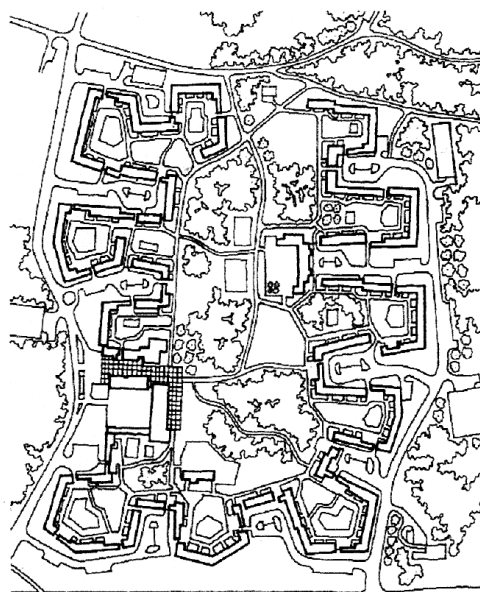

S. Stein: Baldwin Hills Village lakótelep Los Angelesben, 1941. A lakótelep a szupertömb klasszikus példája; a lakóházak zöldudvarok köré csoportosulnak, míg a köztes térségeket a parkolók töltik ki.

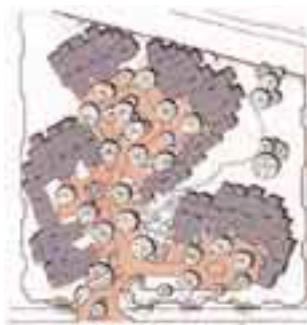
A kontinens tömeges lakásépítésének gyakorlatában is megfigyelhető a laza, de érzékelhetően valamilyen belsőséget, többnyire relatíve zárt udvart körbevevő épületcsoportok alkalmazása, jóllehet a mechanikus ismétlés könnyen vezet az elv lejáratásához. A *close* alkalmazásának egyik sikeres változatát az hozta meg, hogy társult az ún. *elválasztott forgalmi rendszer* elvével. Ezt a lehetőséget modellértékűen először Clarence Stein mutatta be 1928-ban a New York melletti kertvárosban, *Radburn*-ben. A rendszer lényege az, hogy a telkek *egyidejűleg két csoporthoz* is tartoznak: egyik végükön a lakóházzal a gyalogos utcahoz, a másikon a garázzsal a kocsúthoz. A két egymásba illeszkedő fogaskerékhez hasonlítható rendszer, mint az „autókor városá”-nak modellje a II. világháború után meghódította a motorizációban előljáró nyugat-európai országokat is, és beépült

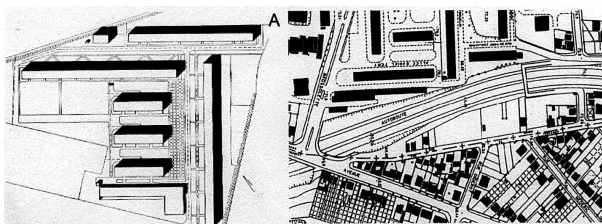
Tipológiai variáció a close témájára Welwyn kertváros tervéből, 1920 2 és 3: részletek Hamel Hampstead kertváros beépítési tervéből – változatok a close városépítészeti témájára, 1909

A meander-motívummal és az elválasztott forgalmi rendszerrel összekötött udvaros beépítés egyik sikeres alkalmazása Baronbackarna svéd lakótelepe 1954-ből.

Egy amerikai lakótelep épületcsoportja: az udvaros beépítés hagyománya tovább él

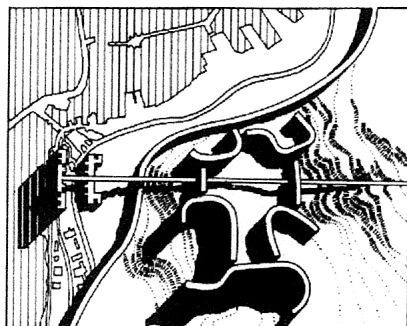
Egy francia lakótelep épületcsoportja: az udvar szerepét az épületek formális-absztraktkompozíciója helyettesíti.

A „patchwork metropolis” megnyilvánulása egy francia kisvárosban (részlet).

Dunaújváros egy falu, különböző korszakokból származó és egymástól alapvetően eltérő jellegű beépítések, tradicionális tömbök, sorházak, önálló épületcsoportok és szabad területek kollázsa.

A csoportképzés, mint monumentális térplasztika: Le Corbusier algiri tervvázlata 1930-ból.

a tömeges lakásépítés tervezési gyakorlatába. Elsősorban Angliában talált termékeny talajra, hiszen itt a középosztálybeli sorházak telekvégei közt már évszázadok óta létezett egy kiszolgált *köz* (ami nagyjából megfelel a magyar falusi „trágyaut”-nak), vagyis itt az új megoldás régi hagyományokra épülhetett. Az új városokban a modellnek számtalan változata valósult meg. A kontinensen a teletszerű lakásépítés gyakorlatából azok az együttesek emelhetők ki, amelyek vagy tovább értelmezték az épületcsoportban rejlő lehetőségeket, vagy rájöttek, hogy a *meander-jellegű beépítés* felel meg leginkább a rendszer természetének, ahol a befelől nyíló zöldudvarok a kifelől nyíló parkolódudvarokkal váltakoznak. Ez utóbbi klasszikus előképe az 1940-ben megépített Baldwin Hill lakótelep lehetett Los Angelesben.

A későbbi lakótelepek monotonitása elleni protestálás és a kis egységekhez való visszatérés tervezői eszköze volt a Team 10 csoport „cluster” koncepciója, miszerint egy épületcsoport identitását világos és karakteres tömeg- és térstruktúrával lehet csak megteremteni. A építészeti törekvések célja inkább a tömegek megmozgatása, és nem az általuk definiált külső tér megformálása volt. A technológiai kötöttségek miatt is csak arra volt mód, hogy ismételt pseudo-udvaros beépítési egységeket hozzanak létre. Ezek építészeti gyengesége éppen a legkritikusabb pont: a sarkok megoldatlansága. Ennek ellenére a lakótelepeket az elveszett udvar nosztalgiaja hatja át.

Az udvar köré szerveződő egységeken kívül a település szövetstruktúrájának ehhez a szintjéhez tartoznak a térbeli-építészeti homogenitásuk alapján vagy funkcionális okok miatt összetartozó *épületcsoportok* is. Ez utóbbiakat az újabb szóhasználat *tematikus parkoknak* is nevezi, jóllehet egy adott tematikus park sokszor tradicionális szomszereketek: telek, telektömb, utcák stb. valamilyen agglomerátumával is jellemezhető. Ebben az összefüggésben azokat az együtteseket is csoportnak tekinthetjük, amik *kisebb szerkezeti egységekre nem bonthatók*. Idetartoznak elsősorban a *közös (tömb-) telken* több építményből álló intézmények (pl. kórház, egyetem, szórakoztató park, laktanya stb.), az üzemi telepek és egyes lakóparkok. A tömeges lakásépítés keretében létrejött lakótelepek többségében nehéz fölfedezni értelmezhető szerkezeti egységeket; egészükben viszont – homogenitásuk ellenére – túlságosan nagyok ahhoz, hogy egységnek tekintsük. Ugyanakkor azt látjuk, hogy a nagyváros – legalább is tradicionális övezeteitől eltekintve – számtalan kisebb-nagyobb, egymással semmilyen kapcsolatban nem álló, és egymástól alapvetően különböző jellegű tematikus épületcsoportok kollázsából tevődik össze; ez az, amit az amerikai irodalom „*patchwork metropolis*”-nak hív. Az épületcsoportoknak ez a kavalkádja nem csak spontán fejlődés eredménye lehet: létrejöhet tervszerűen, vagy éppen a tervszerűség *ellenére* is. Ez utóbbit jól példázza Dunaújváros városszövege. A „kollázs city” és a „patchwork metropolis”: realitás. Ennek a realitásnak a megváltoztatására tett kísérletnek is tekinthetők a modern építészet monumentális térplasztikái, amikből a *totalis tervezés* eszméje sugárzik.

1. Az angol *close* zárt, fallal vagy kerítéssel körülvelt területet, udvart jelent; valójában a magyar kertnek felel meg, de egy zárt közösségi használatra szánt *udvar* értelmében.
2. A *patchwork* angol szó jelentése: különböző szövetdarabokból összeállított terítők, takarók, szatyor vagy ruhadarab; szedett-vedett, foltos, egyenetlen.